

MEDIA EN TOLERANTIE

Spinoza en Goethe in een tijd van digitaal totalitarisme

Vorige week, bij Mirjam, kwam een thematiek naar voren die uiterst belangrijk is. Ze heeft laten zien dat *tolerantie een begrip is dat aan macht gekoppeld is. Wie in een minderheidspositie verkeert, heeft niet de mogelijkheid om de meerderheid te tolereren.* “Dulden heisst beleidigen”, schreef Goethe. *Tolere* in het Latijn betekent zoveel als *dulden*. En *dulden* is zo iets als ‘door de vingers zien’. Dat *dulden* vraagt dan om *geduld* met de ander die blijkbaar nog niet zover is dat ie zich kan aansluiten bij de macht of de meerderheid. Maar dat *dulden* is een regelrechte, hautaine belediging. In de beschrijving van Mirjam staan *macht en recht tegenover* elkaar. En dat is nu precies hetgeen waartegen Spinoza tijdens zijn korte leven, 1632-1677 in de pen klom. Spinoza stelt macht en recht niet tegenover. Hij identificeert ze met elkaar. Macht is nu eenmaal *van nature* het recht van de sterkste!

Nu is er een machtsmedium dat mij onrustig maakt: Internet en alle andere digitale media. Denk even aan de tirannieke manier waarop Trump *Twitter* hanteerde. Of aan alle uitingen van intolerantie, racisme en gewelds dreiging die op het volledige vrije Internet netwerk. Vrijheid van media en tolerantie: staan ze haaks op elkaar? We hebben nog lang niet geleerd hoe te leven in onze tijd van *digitaal totalitarisme*. Internet is een vorm van *narcistisch collectivisme* of zo u wilt van een *collectief egoïsme* is. Maar, als miljarden brandpunten van de wereld elkaar ontmoeten in de oneindige virtuele ruimte, wat moet er dan veranderen wil de tolerantie gediend zijn? Spinoza geeft indicaties hoe deze dringende vraag te beantwoorden.

Om Spinoza’s geometrisch-mathematische denksysteem te begrijpen heb je twee stellingen nodig. (1) De eerste is metafysisch: *deus sive natura*. Spinoza identificeert de natuur - dat betekent het Zijn, alles wat is - en God. Dat betekent dat hij afrekenet met ‘transcendentie’ en radicaal pleit voor ‘immanentie’. (2) De tweede is antropologisch - betreft dus de mens, maar gaat ook over het Zijn. De mens is een *conatus essendi*, hij wordt beheerst door het onuitroeibare verlangen *er te zijn*. Dus je zou kunnen zeggen, als de totaliteit van alles dat is ‘God’, dat de mens gedreven wordt ‘daarbij te horen’. Ziet u wat hier gebeurt? De mens is al ‘in God’, maar op de een of andere manier moet hij zich dat nog zien te realiseren. Prachtige uitdrukking: ‘zich realiseren’: zijn streven met er te zijn, *conatus essendi*, is een verlangen naar het accepteren van het feit dat hij is.

Voor onze tolerantiethematiek is vooral dit streven van groot belang. Spinoza denkt niet *in abstracto* over tolerantie. Hij denkt vanuit zijn eigen ervaringen van intolerantie. (Bijvoorbeeld zijn verbanning uit de Portugese Synagoge.)ⁱ Tolerantie moet beantwoorden aan basistrekken van de mens. En daarvan zijn er twee: a. de *aandoeningen* (strevingen en passies) en b. de *rede*. Met de rede kan ik de eenheid van Al dat is - *deus sive natura* - *inzien*. Maar ik moet altijd nog mijn passies, mijn *conatus essendi*, op de hoogte van dat redelijke inzicht zien te brengen. Passies zijn geen gebreken - zoals bijvoorbeeld in de katholieke of streng Calvinistische tradities het lichaam een last is of een effect van de zondeval waaraan je moet zien af te sterven om het Geestelijke Rijk Gods binnen te gaan. Passies zijn menselijke *eigenschappen* waarmee je *moet* en *kunt* rekenen.ⁱⁱ

Voor Spinoza vormt de *conatus essendi* de kern van de menselijke vrijheid. Wat is vrijheid? Vrijheid is het vermogen om je wil tegen externe beletsels door te zetten. De mens is voor Spinoza door en door egoïstisch en egocentrisch. Ziet U het verband met wat wij vandaag op Internet ervaren? Wat is Internet anders dan 'ieder voor zich'? En groot *conatus essendi* veld. Ieder tracht door te breken. Aanwezig te zijn. Twitteren wordt een wedstrijdje in het verzamelen van followers! (We willen blijkbaar erkend worden!) Een strijd van allen tegen allen, een strijd om de macht. Dat is Internet en daar gaat het fout met onze tolerantiethematiek. In de euforie van het begin bejubelden we Internet als het oneindige veld, waar eenieder, elke individu - in de filosofie zeggen we dan graag elke *singulariteit* - eindelijk en eindeloos zijn vrijheid kan realiseren. En dat kan ook. Alleen, dit levert geen vrijheid, maar de *oorlog van allen tegen allen* op. En precies dat *individualistische* idee van vrijheid verwerpt Spinoza.ⁱⁱⁱ

De mens streeft naar zelfrealisatie, dat wil zeggen naar *macht over zijn situatie*. Dat is, zegt Spinoza, zijn goed recht. Sterker: het is zijn *Natuurrecht*. Bij Spinoza - en daarin verschilt hij van iemand als John Locke en daarin beaamt hij Machiavelli en Hobbes - is *recht* hebben feitelijk een kwestie van *macht* kunnen uitoefenen. Dat moeten we accepteren. Wie de meeste *followers* op Internet heeft, heeft zich daarmee het recht verworven om te zeggen wat hij wil. Maar daarmee is voor Spinoza de kous niet af. Wat doe ik *in concreto* om mijn machtstreven - mijn *conatus* - door te zetten? Ik plan strategieën. Ik gebruik dus mijn verstand! Ik probeer me voor te stellen hoe de ander zich zal verweren tegen mijn aanspraken. Ik denk vanuit zijn standpunt. *Et voilà*, daar valt het kwartje. Want die inleving verraadt dat de mens als individueel, singulier wezen op *zelfverwerkelijking* is aangelegd - zijn goed recht -, maar dat hij daarbij uit praktische overwegingen *moet* rekenen met de anderen, en dus ook rekening *kan* houden met de anderen.

Wat schuilt er nu in dit woordje *kan*? Het meeste wat ik tot nog toe beschreef, vind je al in Spinoza's meesterwerk de *Ethica*. Voor Spinoza betekent ethiek niet goed doen omwille van een ideaal of een God, uit een of andere religieuze traditie. Spinoza meent dat de mens die zijn macht wil realiseren, rekening *moet* houden met de ander uit puur *eigenbelang*^{iv}. Zou ik iedereen om mij heen van kant maken, dan zou ik zelf uiteindelijk ook het loodje leggen. Ik zou moet jagen, brood bakken, huizen bouwen, kortom: ik zou mezelf belasten met een onmogelijke taak. Dus haast automatisch ga ik, omdat ik uit eigenbelang rekening *moet* houden met de anderen, ook *rekening* met ze houden in een wat nobeler en 'ethische' zin. Als ik namelijk rekening houd met de *belangen* van de ander, die net als ik gedreven word door de *conatus essendi*, dan mag ik ervan uitgaan dat hij in zijn leven floreert en mij beter brood, betere bescherming en betere ideeën zal verschaffen, waar ik dan weer van kan profiteren. Bij Spinoza staan *ethiek* en *eigenbelang* niet tegenover elkaar als *goedheid* en *macht*. Ze lopen in elkaar over.

Mijn eigenbelang leert me dat ik rekening *moet* houden met de ander, maar daarin blijkt dat onmiddellijk ook dat ik rekening *kan* houden met die ander. Nog een keer dezelfde vraag, maar met een ander antwoord: wat schuilt er in dat woordje *kan*? Het is het *kunnen* van het redelijke inzicht. Juist de ervaring met het belangenconflict maakt de Rede vrij, die zich kan verplaatsen in de anderen, die dus als het ware de wereld beziet vanuit het perspectief van de Eenheid, *sub specie aeternitatis*, dat wil zeggen vanuit de eenheid van het Zijn, ofwel de *Natura*, dat wil zeggen vanuit *God*. Wat de *conatus essendi* betekent op het niveau van de passies en strevingen, dat betekent de formule *deus sive natura* op het niveau van de menselijke Rede. Praktisch gesproken moet de mens zien te komen op het niveau van wat hij met zijn Rede al inziet, namelijk dat alles *in God één* is. En realiseert hij zich dat de brug die ons allen verbindt, de voor ieder *in concreto* verschillende - maar herkenbare - strijd met de passies en aandoeningen is. En dat we dankzij diezelfde op eenheid aangelegde Rede daarvan weten te profiteren door ons erboven te verheffen.

Daar hebben we de sleutel tot de Spinozistische kunst van tolerantie: *accepteer dat de mens een machtsbelust wezen is (conatus essendi) om vandaaruit te erkennen dat hij als redelijk wezen tegelijk weet heeft van de Eenheid van alles (Deus sive Natura)*. De mens is uit eigenbelang verplicht en in staat ekening te houden met de belangen van alle anderen. Ja, bij Spinoza vind je de gedachte van het *recht van de sterkste*: dat is nu eenmaal de natuurwet. Maar nee, Spinoza legt zich daarbij niet neer. Het is voor hem geen pleidooi voor Machiavellisme of politieke tirannie. Tolerantie en recht van de sterkste lijken haaks op elkaar ter staan. Wij denken bij recht van de sterkste aan Darwin. Het ene

individu is sterker dan het ander en zet zich door. Dat is bij Spinoza opgelost: de sterkste is altijd het collectief.^v En dat in die zin dat bij samenwerken *het geheel meer is dan de som der delen*.

Tolerantie van anderen is dus alles behalve een utopie. Tolerantie is de realisatie van een natuurwet. Door tolerantie is samenwerking mogelijk, door samenwerking ontstaat macht en macht geeft politiek recht aan het collectief en vergroot het individuele handelingsvermogen (*conatus essendi*). Spinoza verdedigt het recht van de sterkste vanuit individueel perspectief, maar hij verdedigt tegelijk de beroemde formule van de *trias politica*, de scheiding van de wetgevende, de rechterlijke en de uitvoerende machten. Dat wil zeggen: het beginsel van de democratie. En dat is nu precies wat er fout gaat in onze collectief, narcistische Internetdictatuur. Hier is het dezelfde instantie - Google of Twitter - die de wetten vervaardigt (regels voor het gebruik), de wetsovertredingen beoordeelt en de sancties uitvoert (Trump kreeg levenslang toen hij na beoordeling door Twitter, vanwege zijn overtreding van de door Twitter opgelegde reglementen, *levenslang* van Twitter werd verbannen. Zoals Spinoza uit zijn synagoge.

Eerlijk gezegd, theoretisch gezien is voor Spinoza democratie ze dat op een na. De *Spinozistische theocratie* is net een stap hoger. *Theocratie* betekent dat 'God aan de macht' is! Dat is geen reden tot alarm. Nee, Spinoza is geen *Talibaan*-aanhanger, geen *Evangelical*-fundamentalist en geen Paus in Rome. Zijn God is niet een transcendente fictie op de Hemeltrou, die via zijn vazallen op aarde regeert. Zijn God is immanent: *Deus sive Natura*.^{vi} De *theocratie* is de ultieme realisatie van *democratie*, in die zin dat daarin ieder lid van de gemeenschap onmiddellijk is aangesloten op het hoogste principe, God. Hoe komen we daar? Door de *vrijheid van denken*. Alleen als de mens vrij is te denken *vanuit zijn specifieke gezichtspunt* dan zal hij de natuurwet op zijn manier ontdekken en een vreedzaam samenleven bevorderen. Daartoe is tolerantie nodig. Tolerantie is bij Spinoza dus niet zomaar een nobele deugd, welwillend door de meest machtigen beoefend. Tolerantie is de *voorwaarde* voor welke rationele vorm van samenleven dan ook. Gilles Deleuze had het stevast over Spinoza in termen van een *philosophie pratique*. En dat is terecht: hij stelt zich consequent de vraag hoe iets werkt, en hoe het de belangen van mensen dient. En omdat iedereen *uiteindelijk* gediend is bij het collectieve belang, kun je zo vanuit het 'egoïsme' de *noodzaak van tolerantie* rechtvaardigen.^{vii}

Spinoza's redentatie loopt uit een dilemma. Vanuit het inzicht dat welbegrepen eigenbelang gediend wordt door de overdracht van macht aan het collectief, komt Spinoza tot een zorgelijke conclusie: *gehoorzaamheid* aan de overheid noemt hij de hoogste deugd.^{viii} "In geen geval kan door de rede worden gesteld dat het elke burger krachtens een Staatsverordening zou vrijstaan naar eigen inzicht te leven." (PT 3, art.3) Dat lijkt wel heel haaks te staan op wat onder een 'tolerante samenleving' verstaan. Daar mag toch ieder zelf bepalen hoe hij wil leven?

Hier zit inderdaad een spanning. Maar laten we niet vergeten dat het in Spinoza's zeventiende eeuw vooral ging om de *vrijheid van meningsuiting en de vrijheid van denken*. De mens heeft *van nature* het recht om te denken, omdat - meent Spinoza - niemand mij het denken kan beletten. En dat geeft ons de mogelijkheid om heel kort nog in te gaan op Mirjam's these: "tolerantie is het voorrecht van de machtigen die spreken namens macht en meerderheid". Dat klopt. Maar er bestaat ook zoiets als een *tolerantievoorrecht voor de onmachtige minderheid*. En dat is het volgende: omdat niemand mij het recht op vrij denken kan ontnemen en omdat het hoogste denken dat denken is dat zich de eenheid van Al (*Deus sive Nature*) op de meeste volkomen wijze realiseert, daarom is het mogelijk dat ik, als minderheid ervan op rationele gronden overtuigd kan zijn dichter bij de waarheid te zijn dan alle anderen. Ik zie dan het falen van het meerderheidsdenken in, maar ben gedwongen - voorlopig, tot op het moment dat ook bij hen het inzicht doorbreekt - *gedwongen* hun stupiditeit te verdragen. Ik ben gedwongen, omdat ik niet in hun plaats kan denken. Ik kan alleen proberen hen op te voeden en te scholen. Dat is dan wat je *tolerantie* vanuit het *minderheidsperspectief* zou moeten noemen. Bezonnen *geduld*, pedagogisch *doorzettingsvermogen* en politieke *onverzettelijkheid*.^{ix}

Dan zijn we terug bij Goethe: "Toleranz sollte eigentlich nur eine vorübergehende Gesinnung sein."^x Tolerantie zou niet meer van een voorbijgaande gesteldheid moeten zijn. Dat komt overeen met de dynamiek van Spinoza's denken. (Goethe was een fervent Spinoza-lezer.) Tolerantie is de manier waarop we omgaan met het natuurlijke gegeven dat ieder mens naar macht streeft, zijn verlangens wil realiseren. Maar het samenleven is uiteindelijk alleen mogelijk, wanneer we ons als het ware verplaatsen in het standpunt van de eeuwigheid. Wanneer we vanuit de Goddelijke Eenheid van het Zijn, over onze schouders terugkijken naar deze werkelijkheid. Dan ontdekken we dat alles een is. En dat, aan die eenheid, niets mag ontbreken. Dat is wat Goethe bedoeld met het vervolgzinnetje. "Toleranz sollte eigentlich nur eine vorübergehende Gesinnung sein: sie muss zu Anerkennung führen." Tolerantie is pas geslaagd, wanneer ze uitmondt in *Erkennung*, erkenning van het andere dat er is en dat zelfs als het mijn *conatus essendi* tegenstreeft en blijkbaar *moet* zijn. Tolerantie als dulden of als geduld, is niet genoeg. Kunnen zeggen, met God, dat dingen zijn zoals ze zijn en dat het goed is zoals ze zijn: dat is de gerealiseerde vorm van tolerantie. Misschien is het dat wat het Messiaanse Koninkrijk noemen.

CDvT - Cimont - 22 april 2021

Roman over Spinoza: De ontdekking van de Vrijheid: Spinozaland door Maxime Rovere

ⁱ Onweerlegbare mathematische argumenten kunnen alleen maar op tolerantie stuiten (In *Ethica Spinoza* anti-fictie-
invloed van 'doen geloven', Klever 26)

ⁱⁱ Pol Verh Art. 5 + 7), Klever 41-42

ⁱⁱⁱ Het werk waarin Spinoza misschien het meest over tolerantie heeft nagedacht is een *Unvollendete*: het *Politieke Traktaat*. Daar lezen we een genadeloos consequente veroordeling van onze naïeve opvatting van vrijheid, te weten als de mogelijkheid voor eenieder om te doen wat ie wil. Daarin het tweede hoofdstuk, voor de liefhebber het zevende artikel, verwerpt hij de identificatie van singulariteit - ik doe wat ik wil - en vrijheid. En hij doet het op een heel slimme manier.

^{iv} Natuurrecht verschaft aan ieder het recht na te streven wat hij wil. Niets is verboden, behalve te willen wat niemand begeert of vermag. PT II art. 8

^v (TP II, art 15, Klever p. 52)

^{vi} De politieke gemeenschap wordt niet van buitenaf opgelegd - door een Goddelijke wet o.i.d. -, maar doemt als het ware op, 'emergeert', vanuit immanente, mechanistische processen (Matheron). En daarom pleit Spinoza, behalve voor de *trias politica*, vooral ook voor de scheiding van kerk en staat (En dat doet hij met name in 1670, in het twintigste hoofdstuk van zijn tweede hoofdwerk, de *Tractus Theologico-politicus*.) Maar daarom is hij ook - als denker - behoorlijk sceptisch over de filosoof, die immers nogal gauw aankomt met allerlei prachtige utopische ficties en idealen. Spinoza wil rekenen met dat wat gegeven is, uitgaande van het axioma dat alles één is (*Deus sive Natura*).

^{vii} Volgens Antonio Negri tegenover abstracte, transcendentale filosofische politieke rechtvaardigingen (Hobbes - gehoorzaamheid, Rousseau - fictie van contract social, Hegel - dialectische overwinning maatschappij vs staat) staat Spinoza's "fenomenologie van de collectieve praxis" (Klever p 9-10)

^{viii} Politiek betekent voor Spinoza rekening houden met het feit dat ieder mens burger is van twee rijken, van twee rechtsordes. Allereerst en onlosmakelijk is hij onderhevig aan het natuurrecht dat stelt macht geeft recht en elke samenstellend element van de natuur is uit op zelfbehoud (*conatus essendi*). Vervolgens is het individu als burger ondergeschikt aan het gemeenschapsrecht, dat hem het voordeel van deelname aan grotere macht geeft maar dat het nadeel heeft dat hij van claims op zelfbepaling moet afzien. Hij zal dat willen, wanneer hij inziet dat het hem meer voordeel brengt mee te doen met de massa, dan er tegenin te gaan

^{ix} Wie singularier zijn recht opeist, zonder het te kunnen doorzetten, zal zich dan ook vaak beroepen op een universele bijstand van Godswege. Hij zal dan als minderheid *tolerant* zijn jegens de onwetendheid van de massa, hopen op de dag dat ook al die mensen die zich nu nog niet kunnen voorstellen dat de relatie tussen baas en hond van essentiële waarde is voor het natuurlijke voortbestaan, dat ook zij tot inzicht zullen komen. De *meerderheidstolerantie* opereert in de ruimte van het heden: ze overziet een situatie en beslist het afwijkend te tolereren. De *minderheidstolerantie* opereert in de tijd van de toekomst: ze overziet de geschiedenis vanuit goddelijke blik en beslist de door de nog niet tot inzicht gekomen blinde massa opgelegde massa te tolereren. Dat is het dubbele gezicht van de *tolerantie*: ofwel ze is pragmatisch-politiek en kijkt van boven naar beneden, ofwel ze is pragmatisch-idealistisch en kijkt van nu naar straks. In het eerste geval is *repressieve tolerantie* niet te vermijden. In het tweede geval is *inventieve tolerantie* een must.

^x (*Maximen und Reflexionen über Literatur*).